

TWÓRCZOŚĆ CÉSARA MANRIQUE W SŁUŻBIE OCHRONY KRAJOBRAZU LANZAROTE

CÉSAR MANRIQUE'S ARTWORKS IN SERVICE OF LANZAROTE'S LANDSCAPE PROTECTION

Anna Gałęcka-Drozda

mgr inż.

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Katedra Terenów Zieleni i Architektury Krajobrazu

STRESZCZENIE

W latach 70' Wyspy Kanaryjskie zaczęły się rozwijać turystycznie. Presja inwestycyjna doprowadziła do zatracenia walorów krajobrazu naturalnego i kulturowego m.in. Teneryfy i Gran Canaria. Jedyną wyspą, której rozwój przebiegał w sposób zrównoważony jest Lanzarote. Stało się tak za sprawą artysty i architekta krajobrazu Césara Manrique, którego twórczość do dziś jest wyróżnikiem krajobrazu tzw. białej wyspy.

Słowa kluczowe: Lanzarote, César Manrique, turystyka zrównoważona, ochrona krajobrazu.

ABSTRACT

In the 1970's the Canary Islands had started tourism development. The investment pressure led to the loss of natural and cultural landscapes values including, Tenerife and Gran Canaria. The only island which managed to develop in a sustainable way is Lanzarote. This was possible thanks to César Manrique, an artist and a landscape architect whose artistic work has been the White Island's most specific element until today.

Key words: Lanzarote, César Manrique, sustainable tourism, landscape protection.

TURYSTYKA LANZAROTE NA TLE INNYCH WYSP KANARYJSKICH

Daleko posunięta uniformizacja miejsc popularnych turystycznie, doprowadziła do sytuacji, w której zabudowa ośrodków turystycznych wygląda bardzo podobnie bez względu na lokalizację. Zaistniała sytuacja wynika z globalizacji rynku turystycznego. Sieci hotelowe odpowiadają na wymagania masowego turysty, który nade wszystko ceni określony standard infrastruktury turystycznej. Jednakże, jak do tej pory na Lanzarote udawało się zapobiegać nadmiernej typizacji krajobrazu. Ogromne zainteresowanie wyspą wskazuje na potrzebę obcowania z autentycznym krajobrazem, którego atrakcyjność zawiera się w jego specyfice. Obecny program ochrony krajobrazu wyspy jest dziełem życia artysty Césara Manrique (1919-1992), którego idee są do dziś kultywowane przez fundację jego imienia (Fundación César Manrique).

Manrique urodził się na wyspie, jednak jego edukacja i wczesny etap twórczości miały miejsce w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Powrót w rodzinne strony przypada na pierwszy moment zainteresowania turystycznego białą wyspą. Dzięki jego świadomej i szybkiej interwencji zdołano zapobiec nadmiernej ingerencji w krajobraz. Dzieje się to wszystko przy współpracy z lokalną społecznością, którą udaje się przekonać, iż długofalowa strategia ochrony krajobrazu jest bardziej korzystna niż chwilowy wzrost przychodów związany z ożywieniem nowego sektora gospodarki¹. W 1993 roku Lanzarote zostało włączone do sieci Rezerwatów Biosfery, stając się poligonem eksperymentalnym rozwoju zrównoważonej turystyki przy realizacji programu MAB („Człowiek i biosfera”)². Jest to jedyna z Wysp Kanaryjskich, która wprowadziła narzędzia łączące zarządzanie turystyką z ograniczeniem zmian w użytkowaniu terenu³.

Ryc. 1. „Wieża Babel” satyryczny rysunek autorstwa Maximo. Wizerunek uwidacznia skalę presji inwestycyjnej w stosunku do pojemności wyspy. Źródło: *Lanzarote: el papel de la crisis*, Madrid, Fundación César Manrique 2001, s. 129

Fig. 1. „The Tower of Babel” satirical sketch of Maximo. The image shows scale of investment pressure comparing to the island capacity. Source: *Lanzarote: el papel de la crisis*, Madrid, Fundación César Manrique 2001, p. 129

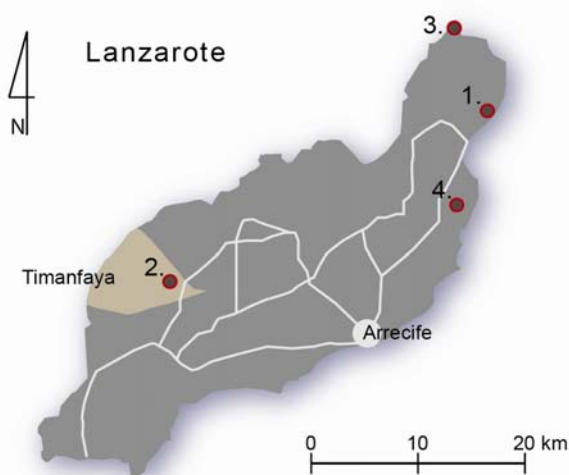
Wyjątkowość Lanzarote wyraża się m.in. w postaci wulkanicznego krajobrazu naturalnego. Wybuchy wulkanów w XVIII wieku objęły około 1/4 terytorium wyspy. Dzisiaj ten obszar znany jako Park Narodowy Timanfaya (tzw. Góry Ognia) podlega ścisłej ochronie. Opracowany przez Manrique program zwiedzania dostarcza niezapomnianych wrażeń turystom (około 2 mln rocznie) przy jednoczesnej minimalizacji antropopresji, co jest

¹ Hercowitz M., *The Lanzarote Society and Tourism's Metabolism*, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona. Programa de Doctorado en Ciencias Ambientales. Opción Economía Ecológica y Gestión Ambiental 2001, s. 20

² www.unesco.org/mab (dostęp: 25.04.2013)

³ Baidal J. A., Tourism planning in Spain, Evolution and Perspectives, *Annals of Tourism Research* 2004, 31/2, 313-333 s.

szczególnie ważne w obliczu tak wrażliwego i unikalnego miejsca. O charakterze wyspy decyduje także tradycyjny krajobraz kulturowy, który obejmuje zarówno sieć osadniczą, jak i rolnictwo. Trzeci typ krajobrazu występuje na wybrzeżu, uległ on niestety daleko posuniętym przekształceniom, które zniekształciły jego tradycyjną formę. Presja inwestycyjna i intensywna urbanizacja terenów nadmorskich upodabnia Lanzarote w tym miejscu do innych Wysp Kanaryjskich (ryc. 1). Jednakże dzięki spojrzeniu Manrique udało się uniknąć „atawistycznego dążenia do wizerunku raju”⁴, które zdominowało krajobraz Gran Canarii i Teneryfy. Na swojej wyspie artysta kreował (a właściwie uczytelniał) przeciwny wizerunek odwołujący się raczej do piekła niż do raj. Wykorzystując młode formy wulkaniczne wytworzył nastrój grozy, horroru. Jednocześnie idące w parze ze zrównoważonym rozwojem limity turystyczne doprowadziły do zaostżenia apetytu na odwiedzanie tej wyspy. Lanzarote stało się pewnego rodzaju spektaklem hiperautentyczności, którego efektem ubocznym może być skansenizacja, wrazenie „zamrożenia” krajobrazu. Niemniej jednak przedstawione w artykule artystyczne ingerencje Manrique skutecznie przeciwstawiają się zjawisku petryfikacji. Lokalizacja opisanych miejsc została przedstawiona na rycinie 2.

Ryc. 2. Lokalizacja opisanych w tekście miejsc: 1. Jameos del Agua, 2. Wysepka Hilarego, 3. Mirador del Rio, 4. Ogród Kaktusów. Źródło: Opracowanie własne

Fig. 2. Location of places described in the article: 1. The Jameos del Agua, 2. The Hillary Islet, 3. Mirador del Rio, 4. The Cactus Garden. Source: *Own illustration*

JAMEOS DEL AGUA

Sklepione, podziemne korytarze powstałe w wyniku płynącej lawy stały się dla Manrique pretekstem do ukazania relacji człowiek-natura. „Jameos” to określenie miejsc, w których doszło do zapadnięcia sklepienia jaskini. „Agua” nawiązuje do istniejącej pod ziemią laguny, w której żyje endemiczny gatunek kraba. Jameos del Agua jest przykładem harmonii, w której tworzeniu miały udział natura i artysta. Surowe, nieprzyjazne wulkaniczne wnętrza zostały zaadaptowane jako miejsce odpoczynku. Zaplanowano tam salę koncertową, dyskotekę, restaurację, kawiarnię, basen i hotel (przekształcony później w muzeum wulkanologii)⁵. Mnogość funkcji wpisanych we wnętrza jaskini może wydawać się przytłaczająca dla jej niewielkiej powierzchni. Tak się jednak nie stało. Manrique dostosowując grotę do potrzeb turystycznych, wydobyl jej naturalne piękno, w sposób zgodny z posza-

⁴ de Santa Ana M., *Promesas de felicidad*, w: *Paisajes del placer, paisajes de la crisis, El espacio turístico canario y sus representaciones*, Madrid, Fundación César Manrique 2004, s. 55

⁵ Maderuelo J., *Jameos del Agua*, Madrid, Fundación César Manrique 2006, s. 162

nowaniem zarówno walorów naturalnych, jak i badawczych (ryc. 3). W swoim zamyśle artysta dążył do podkreślenia cech naturalnego piękna jaskini. Użyte we wnętrzu materiały, kolorystyka, rośliny i oświetlenie mają za zadanie podkreślać zastane formy a nie z nimi konkurować. Zaskakujące dla obserwatora bywają zestawienia kompozycji roślinnych z czarną skałą. Roślinność widziana z perspektywy jaskini wydaje się być o wiele bardziej intrygująca (ryc. 4). W Jameos del Agua istotnym elementem było także nawiązanie do krajobrazu kulturowego wyspy, wyrażające się kontrastowych zestawieniach bieli i czerni, które można obserwować na powierzchni w postaci białej architektury na tle ciemnych skał.

Jameos del Agua to jedno z pierwszych dzieł artysty na wyspie. Doskonałe zrozumienie zastanych form sprawiło, że jaskinie stały się modelem, który wyznaczał kierunek dalszego rozwoju turystycznego Lanzarote⁶. Model ten zdołał przekonać lokalną społeczność do dalszych działań mających na celu ochronę unikalnego krajobrazu wyspy.

Ryc. 3. Jameos del Agua, harmonia istnienia człowieka i natury, widok na jeziorko zamieszkałe przez endemiczny gatunek kraba. Źródło: fot. autorki

Fig. 3. The Jameos del Agua, harmony between human and nature, view of the lake settled by endemic crab species. Source: author

Ryc. 4. Jameos del Agua, surowa skała kontrastuje z bujną kompozycją roślinną. Źródło: fot. autorki

Fig. 4. The Jameos del Agua, severe rock in contrast with lush greenery. Source: author

⁶ *Ibidem*, s. 255

TIMANFAYA

Do najbardziej spektakularnych miejsc na wyspie należy Park Narodowy Timanfaya. César Manrique zaprezentował tutaj bardzo specyficzne podejście do zasobów naturalnych, które mogą być nie tylko „czynnikiem ograniczającym rozwój, ale także elementem inspirowującym, będąc źródłem przyjemności i kreatywności”⁷. W Timanfaya, środowisku bardzo nieprzyjawnym do życia, gdzie jednym z nielicznych organizmów żywych są porosty udało się za pomocą wyrafinowanej narracji krajobrazowej wykreować sugestywny i wartościowy obraz dla człowieka. Przewrotnym symbolem – logo parku stała się postać diabła, która w swej zabawnej formie wzbudza raczej sympatię niż lęk (ryc. 5). Rzeźba diabła wita turystów od strony wjazdów do parku, stanowiąc pewnego rodzaju bramę Gór Ognia.

Ryc. 5. Diabeł, symbol – logo Parku Narodowego Timanfaya. Źródło: <http://www.islanzarote.com/timanfaya-lanzarote.htm> (dostęp: 25.04.2013)

Fig. 5. The devil – the symbol and the logo of The Timanfaya National Park Source: <http://www.islanzarote.com/timanfaya-lanzarote.htm> (accessed: 25.04.2013)

Punktem kulminacyjnym jest Wysepka Hilarego, jedyne miejsce w granicach parku gdzie turyści mogą się swobodnie poruszać (ryc. 6). Większość terenu jest niedostępna dla odwiedzających. Centralną część można zwiedzać tylko ze specjalnie do tego celu przygotowanych autokarów, które obwożą turystów nieprawdopodobnie wąską drogą, kluczącą między polami lawy. Ograniczenie dostępności i wyeliminowanie turystyki indywidualnej pozwala na efektywną ochronę walorów naturalnych. Jednakże wspomniana Wysepka Hilarego i trasa autobusowa oraz oprawa artystyczna parku są wystarczające dla przeżycia poznawczego i duchowego.

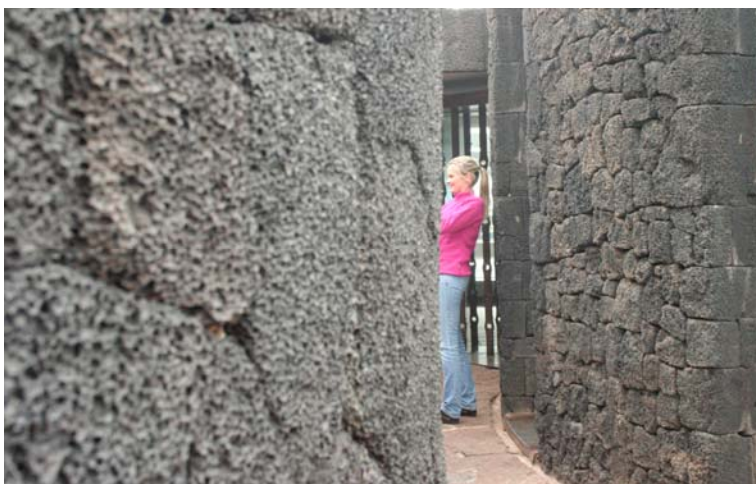
Wysepka Hilarego, to swoisty punkt obsługi turystów, budynek w układzie horyzontalnym o obłożeniu zakończonych krańcach, które powielają kształt stożka wulkanicznego, na którym Manrique zlokalizował obiekt. Materiały użyte do budowy to przede wszystkim lawa i szkło (ryc. 7). Manrique projektując miejsce zwane Wysepką Hilarego dokonał pewnego rodzaju ingerencji w krajobrazie. Ingerencja ta mimo, iż jest dostrzegalna z wielu punktów nie stanowi formy agresywnej. Raczej ułatwia orientację w terenie niż przeszkadza w jego odbiorze.

⁷ Naredo J. M., For an economy at the service of Lanzarote, w: *Lanzarote: el papel de la crisis*, Madrid, Fundación César Manrique 2001, s. 215

Ryc. 6. Punkt widokowy w parku Timanfaya. Źródło: fot. autorki

Fig. 6. View point in the Park of Timanfaya. Source: author

Ryc. 7. Wysepka Hilarego, wejście do restauracji. Ściany zostały obłożone pumeksem wulkanicznym. Wąskie przejście prowadzi wzrok do środka zachęcając do wejścia. Źródło: fot. autorki

Fig. 7. The Hillary Islet, restaurant entrance. Walls covered by volcanic pumice. Narrow passage led the sight inside, encouraging to get in. Source: author

MIRADOR DEL RIO

Istotnym elementem pracy Manrique były punkty widokowe, które powstawały na wyspie jako odpowiedź na wzrastające zapotrzebowanie turystyczne. Projekty tych obiektów niosły ze sobą znaczną odpowiedzialność, mając za zadanie przekazanie obserwatorom opowieści o otaczającym krajobrazie. Po raz kolejny dzięki sugestywnej narracji krajobrazowej udało się osiągnąć cel, który polega na zaintrygowaniu obserwatora oraz wywołaniu emocji. Punkt widokowy Mirador del Rio, jak inne dzieła artysty pozostaje w zgodzie z naturą jednocześnie wprowadzając nową jakość w krajobrazie⁸. Forma opisywanego punktu widokowego przywodzi na myśl architekturę organiczną, swoistą *parkitecture*⁹. Budynek został wkomponowany w zbocze, stając się jego integralną częścią. Materiały użyte przy budowie to skały wulkaniczne, żwir, drewno i węgiel a także elementy pochodzące z recyklingu (słupy telegraficzne i dachówki)¹⁰. Mirador del Rio to także bezpośrednie nawiązania do krajobrazu kulturowego. Półokrągła ściana głównej fasady to jednoznaczne odwołanie do charakterystycznego sposobu uprawy winorośli na wyspie (ryc. 8). Strefa wejściowa tworzy okrągły dziedziniec otoczony murem z pozornie luźno

⁸ Galante F., *Mirador del Rio*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, s. 22

⁹ Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa: Ilustrowany słownik angielsko-polski k-q*, Warszawa, KOBiDZ 2005, s. 182

¹⁰ Galante F., *Mirador... op. cit.*, s. 26

ułożonych kamieni. Podobne formy można oglądać w krajobrazie rolniczym, gdzie każdy pojedynczy krzew winorośli, w celu zabezpieczenia przed wiatrem otoczony jest kamiennym murem (ryc. 9). Punkt widokowy zlokalizowano na stromym, 400 m klifie, ale widok na ocean i sąsiednią wyspę nie jest jedynym, spoglądać można także w kierunku północnym, na wulkan La Corona. Dzięki temu połączeniu udało się w jednym punkcie zawrzeć wszystko, co definiuje Lanzarote¹¹.

Ryc. 8. Wejście do Mirador del Rio, widoczne nawiązanie do rolniczego krajobrazu kulturowego. Źródło: Albornoz P. w: Galante F., *Mirador del Rio*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, s. 91

Fig. 8. Entrance to the Mirador del Rio, legible reference to cultural rural landscape. Source: Albornoz P., in: Galante F. *Mirador del Rio*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, p. 91

Ryc. 9. Tradycyjny sposób uprawy winorośli. Krzewy są osłonięte od wiatru półokrągłymi murami z kamienia wulkanicznego. Źródło: fot. autorki

Fig. 9. Traditional way of cultivating grapes. Bushes are protected from wind by semicircular walls from volcanic stone. Source: author

OGRÓD KAKTUSÓW

Zakres działalności Manrique to nie tylko adaptacja i uczytelnianie zastanych form, to także szeroko pojęta restytucja krajobrazu. Ostatnim wielkim dziełem Manrique na wyspie jest Ogród Kaktusów. Powstał w miejscu opuszczonego kamieniołomu. W projekt udało się włączyć tradycyjny wiatrak, stojący powyżej wyrobiska. Wiatrak po renowacji stanowi dominantę ogrodu, przywołując tradycyjny krajobraz rolniczy. Zbocza kamieniołomu zostały ukształtowane tarasowo. Kaktusy rosnące na tarasach stały się specyficzną publicznością tego nietypowego amfiteatru. Ważnym elementem kompozycji są naturalne formy lawowe. Te pionowe monolity mają za zadanie przypominać skamieniałe kaktusy¹². Wybór kaktusów jako głównego tworzywa ogrodu nie był przypadkowy. Znowu artysta odwołał się do zastanych warunków, jako, że okolice ogrodu znane są z rozległych upraw opuncji. Wejście, jak w przypadku wielu innych realizacji, nie pozwala na spojrzenie włąb. Zabieg taki wzbudza zainteresowanie wnętrzem i zachęca do dalszej wędrówki. Trasa wiodąca przez ogród potęguje emocje prowadząc ostatecznie do punktu kulminacyjnego, który umożliwia widok z góry na cały obiekt (ryc. 10).

¹¹ Galante F., *Mirador... op. cit.*, s. 40

¹² de Lucas J. R., *Jardin de Cactus*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, s. 25

Ryc. 10. Widok z góry na dawne wyrobisko, obecnie Ogród Kaktusów. Źródło: Alborno P. w: de Lucas J., R., *Jardin de Cactus*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, s. 104

Fig. 10. View from the top on prior quarry, currently The Cactus Garden. Source: Alborno P. in: de Lucas J., R., *Jardin de Cactus*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, p. 104

DZIEDZICTWO MANRIQUE

Wyspa objęta jest planem zagospodarowania¹³, który konsekwentnie od czasu działalności Manrique, powieliła podstawowe zasady dotyczące ochrony i kształtowania krajobrazu. Wyraża się to m. in. w przypadku tradycyjnego krajobrazu kulturowego. Współczesna forma architektoniczna zabudowy, zwłaszcza wiejskiej nie różni się od tej sprzed kilkudziesięciu lat. Domy posiadają bielone elewacje, stąd często Lanzarote określana jest mianem białej wyspy (ryc. 11). Stolarka drzwi i okien na całej wyspie malowana jest na dwa kolory. Zielony w centrum wyspy jako nawiązanie do roślinności tam występującej oraz niebieski na wybrzeżu jako odbicie koloru otaczającego oceanu. Ta prosta symbolika w bardzo wyrazisty sposób decyduje o tożsamości Lanzarote. Kształt tradycyjnej architektury wynika bezpośrednio z uwarunkowań klimatycznych w powiązaniu z dostępnymi materiałami tj. skałą wulkaniczną. Znacznie trudniejszym od ochrony tradycyjnego krajobrazu osadniczego było wypracowanie i egzekwowanie regulacji dotyczących turystycznych stref nadmorskich. Osobliwym memento jest jeden, jedyny wieżowiec na wyspie. Czternastopiętrowy Gran Hotel powstał w stolicy wyspy Arrecife w latach 60', gdy nie obowiązywały jeszcze ścisłe przepisy określające, że najwyższe budynki nie mogą przekraczać wysokości czterech kondygnacji.

W ponad 20 lat po śmierci artysty Lanzarote przeżywa kryzys wartości (ryc. 12). Masowo powstają nielegalne inwestycje hotelowe w kurortach nadmorskich¹⁴. Wyspa coraz bardziej przypomina inne hiszpańskie wybrzeża. Największa wartość Lanzarote, unikalny

¹³ Plan Insular de Ordenacion de Lanzarote 2010. Wersja internetowa: <http://www.cabildodelanzarote.com/tema.asp?idTema=185&sec=AVANCE%20DEL%20PLAN%20INSULAR%20DE%20ORDENACI%D3N%20DE%20LANZAROTE> (dostęp: 25.04.2013)

¹⁴ <http://www.independent.co.uk/environment/nature/building-craze-threatens-to-end-lanzarotes-biosphere-status-2020064.html> (dostęp: 25.04.2013)

krajobraz jest zasobem nieodnawialnym. Swoisty fenomen wyspy, która wbrew powszechnym tendencjom wypracowała model turystyki zrównoważonej ulega poważnym zniekształceniom. Trudno znaleźć odpowiedź na pytanie jak chronić to co najcenniejsze. Być może narzędzia i charyzma Césara Manrique są już nieskuteczne, uległy dewaluacji i trzeba wypracować nowe skuteczniejsze strategie, które będą wystarczające dla przeciwstawienia się nowej fali pustego wizerunku rajów.

Ryc. 11. Wieś o tradycyjnej zabudowie w centrum wyspy. Źródło: fot. autorki

Fig. 11. A village with the traditional architecture in the centre of the island. Source: author

Ryc. 12. „Erupcja” i „Ośmiornica” autorstwa El Roto obrazujące kryzys związany z ekspansją turystyczną na wyspie. Źródło: Lanzarote: el papel de la crisis. Fundacion César Manrique 2001, s. 152-153

Fig. 12. „Eruption” and „Octopus” by El Roto, showing crisis connected with tourism expansion on the island. Source: Lanzarote: el papel de la crisis. Fundacion César Manrique 2001, p. 152-153

César Manrique naturę traktował w sposób mistyczny. Głęboko wierząc w zależność polegającą na tym, że „im człowiek silniej uwzględni swoją podległość wobec natury tym pełniej żyje zarówno w sensie duchowym jak i materialnym”¹⁵. Dzieła Manrique pozwalają na pełniejsze komunikowanie się człowieka z naturą. „Lanzarote bez Manrique byłoby wulkanicznym nieużytkiem”¹⁶, sukces tkwi w traktowaniu wyspy jako integralnej całości. Miejsca, którym artysta poświęcił najwięcej uwagi stały się węzłami kompozycyjnymi, swoistymi punktami kulminacyjnymi, którym paradoksalnie wydaje się być podporządkowany cały krajobraz wyspy. Manrique wykorzystał szanse i możliwości, jakie zostawiła dla

¹⁵ Galante F., *Mirador... op. cit.*, s.17

¹⁶ de Lucas J. R., *Jardin... op. cit.*, s.14

niego natura, wydobywając i uczyniając miejsca, które dzisiaj czynią Lanzarote niezwykle popularnym celem podróży¹⁷.

CÉSAR MANRIQUE'S ARTWORKS IN SERVICE OF LANZAROTE'S LANDSCAPE PROTECTION

LANZAROTE'S TOURISM COMPARED TO OTHER CANARY ISLANDS

Uniformity of places popular among tourists, led to the situation where building development of tourist resorts looks very similar regardless of location. This situation is a result of tourism market globalization. Hotel companies are trying to fulfil the demand of mass tourists, who appreciate a specified standard of infrastructure. However, excessive landscape unification on Lanzarote has successfully been prevented until today. A great interest in the island indicates the need of contact with an authentic landscape, which attracts by its specific character. The current program of the island's protection is César Manrique's (1919-1992) work of life. The artist's ideas are still continued by the foundation under his name (Fundación César Manrique).

Manrique was born on Lanzarote, but his education and early stage of artistic creation took place in Europe and in the USA. During his comeback to the motherland, the first phase of tourist interest in the White Island had already started. Owing to, artist's conscious and instant intervention it was possible to prevent irreversible changes in the landscape image. All of the prevention movements were conducted in cooperation with the local community. Manrique managed to convince the local inhabitants that a long-term landscape protection strategy is more advantageous than temporary income connected with the boom of the new economic sector¹⁸. In 1993 Lanzarote was included in the UNESCO World Network of Biosphere Reserves, thus becoming a landscape laboratory of sustainable tourism development, fulfilling the aims of The Man and Biosphere Programme¹⁹. The island is the only one of the Canary Islands which introduced tools combining tourism management with changes in land use restrictions²⁰.

Uniqueness of Lanzarote lies in its natural post volcanic landscape. Volcanic eruptions in 18th century covered around 1/4 of the island's area. Today that place, known as Timanfaya National Park (the so-called Mountain of Fire), is under strict protection. The tourism plan developed by Manrique offers tourists (about 2 million per year) unforgettable experiences. At the same time the anthropopressure is minimized, which is essential for that sensitive and unique place. The island's character is also legible in traditional cultural landscape, which includes settlement network and agricultural lands as well. The third kind of landscape could be observed on the coast. Unfortunately that landscape was deeply transformed, which led to deformation of its traditional form. In that place investment pressure and rapid urbanisation made Lanzarote resemble other Canary Islands (Fig. 1). Nevertheless, thanks to Manrique's way of thinking, it was possible to avoid the "primitive image of paradise"²¹ which dominates Gran Canaria and Tenerife landscapes.

¹⁷ Maderuelo J., *Jameos... op. cit.*, s. 91

¹⁸ Hercowitz M., *The Lanzarote Society and Tourism's Metabolism*, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona. Programa de Doctorado en Ciencias Ambientales. Opción Economía Ecológica y Gestión Ambiental 2001, p. 20

¹⁹ www.unesco.org/mab (accessed: 25.04.2013)

²⁰ Baidal J. A., Tourism planning in Spain, Evolution and Perspectives, *Annals of Tourism Research* 2004, 31/2, p. 313-333

²¹ de Santa Ana M., Promesas de felicidad, w: *Paisajes del placer, paisajes de la crisis, El espacio turístico canario y sus representaciones*, Madrid, Fundación César Manrique 2004, p. 55

On his island the artist created (or rather made it more legible) the opposite image, corresponding more with hell than heaven. Using young volcanic forms Manrique created an impression of thrill or even horror. At the same time tourism limits connected with sustainable development tourism limits resulted in increased interest in visiting that island. Lanzarote became a some kind of hyper-authenticity spectacle, whose side effect could have been a "frozen landscape" image. Nevertheless presented in the article Manrique's artistic interventions efficiently withstand the petrification phenomenon. Locations of described places are presented on figure 2.

THE JAMEOS DEL AGUA

Covered tubes formed by the flowing lava became the reason for exhibiting the relation between a human being and nature. The word "Jameos" means places where cave's roof collapsed. The "Agua" corresponds to existing underground lagoon, where endemic crab species lives. The Jameos del Agua is an example of harmony, in the creation of which took place both nature and the artist took part. Severe, unpleasant volcanic interiors were adapted as places of relaxation. A concert hall, disco club, restaurant, cafes, swimming pool and hotel (later transformed into a volcanic museum) were planned²². Multiplicity of the functions ascribed to the cave interior could seem to be overwhelming for its limited space. This however, did not happen. Manrique adjusted the cave to the tourist's needs by emphasizing its beauty in a way which respects scientific and natural values (Fig. 3). The artist's intention was to underline the existing natural features of the cave. Materials, colour sets, plants and lighting used in the cave's interior were designed to expose natural forms, not to compete with them. An observer could be surprised by plant arrangements juxtaposed with a black rock. Plants seen from the perspective of the cave seem to be much more intriguing than on the earth's surface (Fig. 4). In the Jameos del Agua a very important task was reference to cultural landscape. Manrique used white and black sets, which could be observed on the surface in the form of white architecture and black rocks.

Jameos del Agua was Manrique's first design on the island. Perfect understanding of the existing forms in the cave resulted in a model creation which set the direction for the upcoming tourism development²³. That model became a means which convinced the local community to take up further actions leading to the island's unique landscape protection.

TIMANFAYA

One of the most spectacular places on the island is Timanfaya National Park. César Manrique presented there a very specific approach to treatment of natural resources. Nature cannot be only a "limitative factor of development but also suggestive as a source of creativity and pleasure"²⁴. In Timanfaya, where the environment is extremely inhospitable to life and one of the very few living species is lichens, Manrique managed to create a suggestive and valuable image for a human being. The artist did it by a sophisticated landscape narration. An ambiguous logo – a symbol of the Park is a devil figure, which in its entertaining form raises rather positive feelings than fear (Fig. 5). The devil sculpture welcomes tourists at the Park's entrance, being some kind of gate to the Mountains of Fire. The culmination point is the Hillary Islet, the only place in the whole Park where tourists are allowed to move freely (Fig. 6). Most of the Park's terrain is inaccessible to visitors. The central part could be visited only by special buses which carry tourists along an incredibly narrow and steep road, twisting among lava fields. The limited access and

²² Maderuelo J., *Jameos del Agua*, Madrid, Fundacion César Manrique 2006, p. 162

²³ *Ibidem*, p. 255

²⁴ Naredo J. M., For an economy at the service of Lanzarote, w: *Lanzarote: el papel de la crisis*, Madrid, Fundacion César Manrique 2001, p. 215

elimination of individual tourism facilitate effective protection of nature. Nevertheless, the Hillary Islet, bus route and artistic entourage are sufficient means for a cognitive and spiritual experience.

The Hillary Islet is a specific tourist center. The building has a horizontal layout with semi-circular endings of the elevation which reflect the shape of a volcanic cone where the building is located. Materials used for its construction are lava and glass (Fig. 7). Manrique's design of the place called the Hillary Islet is some kind of intervention in the surrounding landscape. This intervention, despite the fact that it can be seen from many points of the Park, is not an aggressive form. It rather enhances the sense of direction then disturbs the landscape perception.

MIRADOR DEL RIO

Important elements of Manrique's works were view points, which were created as an answer to increasing tourism demands. That object's designs carry a significant responsibility for telling observers the story about the surrounding landscape. Once again by using a suggestive landscape narration it was possible to reach the aim, i.e. attract the observer's interest and provoke emotions. View point Mirador del Rio, like other artist's creations remains in harmony with nature and at the same time adds a new quality to the landscape²⁵. The shape of the building brings to mind organic architecture, a specific kind of *parkitecture*²⁶. The building was integrated into the slope, becoming its integral part. The materials used were natural: volcanic rock, gravel, wood and coal, as well as the recycled ones (telegraph poles and tiles)²⁷. Mirador del Rio also represents relations with the cultural landscape. A semicircular wall of the main facade is a tangible reflection of the characteristic way of cultivating grapes on the island (Fig. 8). The entrance space is subtracted from the surroundings by the wall constructed from apparently loose stones. A similar form could be found in the agricultural landscape, where every single grape plant is protected from the wind by semicircular stone wall (Fig. 9). The view point is located on a steep, (height of 400 meters) cliff. But the view on the ocean and the neighbouring island is not the only one. It is worth looking to the north, towards the La Corona volcano. Due to this connection it is possible to see from one point everything that characterizes Lanzarote's landscape²⁸.

THE CACTUS GARDEN

The spectrum of Manrique's works is not only adaptation and creation of more legible forms; it is also landscape restitution in its wide meaning. Manrique's last great work on the island is The Cactus Garden. The Garden was placed in an abandoned quarry. The design included a traditional windmill, which had been standing above the steep quarry's slope. After renovation the windmill became a dominant feature, referring to the traditional rural landscape. The slopes of the quarry were terraced. Cactus plants growing on the terraces can be perceived as a specific audience of that unusual amphitheatre. A very important element of the garden composition is natural lava forms. Those vertical monoliths should remind of petrified cactuses²⁹. The choice of cactuses as the main garden substance was not accidental. The artist again referred to the existing landscape conditions, using the fact that The Garden surroundings were well known for their prickly pear plantations. The main entrance, similarly to other Manrique's works, does not allow to look

²⁵ Galante F., *Mirador del Rio*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, p. 22

²⁶ Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa: Ilustrowany słownik angielsko-polski k-q*, Warszawa, KOBiDZ 2005, p. 182

²⁷ Galante F., *Mirador... op. cit.*, p. 26

²⁸ Galante F., *Mirador... op. cit.*, p. 40

²⁹ de Lucas J. R., *Jardin de Cactus*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, p. 25

inside The Garden. This simple design trick raises curiosity and encourages visitors to walk further on. The route leading through The Garden gradually intensifies emotions up to the culmination point where it is possible to appreciate the whole object (Fig. 10).

MANRIQUE'S HERITAGE

The whole island is included in the spatial development plan³⁰ which since the time of Manrique's activity has been consistently repeating the basic rules concerning landscape protection and planning. This is expressed especially in the case of traditional cultural landscape. Contemporary architectural forms of buildings, particularly the rural ones, do not differ from the forms built decades before. House elevations are white, which is the reason why Lanzarote is often called the White Island (Fig. 11). Window frames and doors on the whole island are painted in two colours. The green one occurs in the island's central part, referring to the vegetation cover, and the blue one is used on the coast as a reflection of the ocean's colour. Those simple symbols in a very expressive way define the identity of Lanzarote. The shape of traditional architecture is a direct result of climate conditions and accessibility to building materials, such as volcanic rock. Far more difficult from traditional settlement structure protection was devising the strategy and enforcing regulations concerning the coastal tourism zone. A very peculiar *memento* is the only skyscraper on the whole island. Fourteen story Gran Hotel was built in the island's capital Arrecife in the 1960's, when the strict regulations as regards height of buildings (not more than four stories) had not yet been initiated.

After twenty years since Manrique's death Lanzarote experiences the crisis of values (Fig. 12). Illegal hotel investments take place in seaside resorts³¹. The island more and more resembles other Spanish coasts. The biggest value of Lanzarote, the unique landscape is a non-renewable resource. The island's specific phenomenon consist in developing a sustainable tourism model, introduced against common tendencies. This model is being distorted. Nowadays it is difficult to find the answer how to protect what is the most valuable. Perhaps Manrique's tools and charisma are not effective any more. Strategies from the 1970's have become devalued and it is essential to devise new more efficient strategies, which would be sufficient to withstand the new wave of an empty image of paradise.

César Manrique treated nature in a mystical way, deeply believing in the relation based on a presumption that "the more man relates to nature, the greater his personal, spiritual and even physical wellbeing becomes"³². Manrique's works facilitate communication between a human being and nature. "Lanzarote, without César, would have been the volcanic wasteland"³³. The success lies in treating the island as an integral whole. Places, which received the artist's greatest concern have become composition nodes, a kind of specific culmination points. Those nodes paradoxically subordinate the whole island's landscape. Manrique used the opportunities and possibilities left for him by nature. The artist showed and made more legible places which make Lanzarote an extremely popular tourist destination³⁴.

³⁰ Plan Insular de Ordenación de Lanzarote 2010. Wersja internetowa: <http://www.cabildodelanzarote.com/tema.asp?idTema=185&sec=AVANCE%20DEL%20PLAN%20INSULAR%20DE%20ORDENACION%20LANZAROTE> (accessed: 25.04.2013)

³¹ <http://www.independent.co.uk/environment/nature/building-craze-threatens-to-end-lanzarotes-biosphere-status-2020064.html> (accessed: 25.04.2013)

³² Galante F., *Mirador...* op. cit., p.17

³³ de Lucas J. R., *Jardin...* op. cit., p.14

³⁴ Maderuelo J., *Jameos...* op. cit., p. 91

BIBLIOGRAFIA

- [1] Baidal J. A., Tourism planning in Spain, Evolution and Perspectives, *Annals of Tourism Research* 2004, 31/2, s. 313–333.
- [2] Böhm A., Zachariasz A., *Architektura krajobrazu i sztuka ogrodowa: Ilustrowany słownik angielsko-polski k–q*, Warszawa, KOBiDZ 2005, 254 s.
- [3] Galante F., *Mirador del Río*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, 150 s.
- [4] Hercowitz M., *The Lanzarote Society and Tourism's Metabolism*, Barcelona, Universidad Autónoma de Barcelona. Programa de Doctorado en Ciencias Ambientales. Opción Economía Ecológica y Gestión Ambiental 2001, 83 s.
- [5] <http://www.independent.co.uk/environment/nature/building-craze-threatens-to-end-lanzarotes-biosphere-status-2020064.html> (dostęp: 25.04.2013)
- [6] <http://www.islanzarote.com/timanfaya-lanzarote.htm> (dostęp: 25.04.2013).
- [7] de Lucas J. R., *Jardin de Cactus*, Madrid, Fundacion César Manrique 2000, 115 s.
- [8] Maderuelo J., *Jameos del Agua*, Madrid, Fundacion César Manrique 2006, 260 s.
- [9] Naredo J. M., For an economy at the service of Lanzarote, w: *Lanzarote: el papel de la crisis*, Madrid, Fundacion César Manrique 2001, s. 215-218.
- [10] Plan Insular de Ordenacion de Lanzarote 2010. Wersja internetowa: <http://www.cabildodelanzarote.com/tema.asp?idTema=185&sec=AVANCE%20DEL%20PLAN%20INSULAR%20DE%20ORDENACION%20DE%20LANZAROTE> (dostęp 25.04.2013).
- [11] de Santa Ana M., Promesas de felicidad. w: *Paisajes del placer, paisajes de la crisis, El espacio turístico canario y sus representaciones*, Madrid, Fundación César Manrique 2004, s. 55-71.
- [12] www.unesco.org/mab (dostęp: 25.04.2013).

O AUTORZE

Absolwentka Wydziału Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu na Uniwersytecie Przyrodniczym w Poznaniu. Aktualnie słuchaczka Studium Doktoranckiego zajmująca się zagadnieniem terenów otwartych w miastach.

AUTHOR'S NOTE

The author graduated from the Faculty of Horticulture and Landscape Architecture of Poznań University of Life Sciences. She is currently working on her PhD thesis concerning open spaces in cities.